
Tanja Perić-Polonijo
V krogu stoletnikov*
Dve oporišči hrvaške folkloristike

Delo poudarja pomembnost sočasnih izidov prvih zvezkov Zbornika za narodni život i običaje in antologije Matice Hrvatske – Hrvatske narodne pjesme I–X, 1896. leta v Zagrebu. Veliki zbirki sta bili poziv in spodbuda za zbiranje in objavljanje – poleg etnološkega – tudi folklornega gradiva. Izkazalo se je, da smo z zbirkama dobili tudi dragocene prispevke za preučevanje ustnega slovstva. Zbrane so bile številne rokopisne zbirke, ki so še danes izhodišče hrvaški folkloristiki pri raziskovanju in predstavljanju ustnega slovstva. To še posebej velja za tiste primere ljudskega pesništva oz. za tiste oblike ljudskega slovstva, ki so najbolj neposredno vključene v kontekst vsakdanjosti.

The paper highlights the fact that the simultaneous publication in Zagreb in 1896 of the first books in the big collection of the "Anthology of Folk Life and Customs" and of "Croatian Folk Songs I–X", an anthology issued by Matica hrvatska, was an appeal and impetus to collect and publicize traditional folklore material, thus broadening the scope of ethnological studies. This was a precious contribution to research of oral literature as well. The collections gathered then have remained the cornerstone of Croatian folklore studies in researching and interpreting oral literature. This is illustrated with examples from oral literature, specifically those forms of oral literature which are the most deeply embedded in everyday life.

Stoletje neprekinjene teorije in prakse hrvaške folkloristike se je začelo z važno izdajateljsko letnico – leta 1896 v Zagrebu izideta dve pomembni ediciji – Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena (v nadaljevanju uporabljam uveljavljeno kratico ZNŽO) in Hrvatske narodne pjesme (v nadaljevanju HNP). ZNŽO izhaja še danes, čeprav neredno,

* S tem delom se pridružujem velikima slovenskima obletnicama, povezanimi z imeni uglednih slavistov Karla Štreljca in Matije Murka, ki sta začetnika sistematičnih etnoloških in folklorističnih raziskav. S svojim prispevkom želim opozoriti, da sta se -v krogu stoletnikov- in na podobnih teoretičnih in metodoloških izhodiščih istočasno znašli dve zbirki tradicijskega gradiva, ki sta danes nepogrešljivi v sistematičnem znanstvenem raziskovanju hrvaške etnologije in folkloristike.

zadnji deseti zvezek HNP pa je bil natisnjen l. 1942. Hrvaški raziskovalci ustnega slovstva v 20. stoletju so se opirali predvsem na ti dve deli, bodisi da so le vzporejali novejšje in starejše gradivo, bodisi da so se ukvarjali z zapletenimi geneološkimi, žanrskimi in klasifikacijskimi problemi. V zadnjih letih sem se ukvarjala z gradivom tudi praktično. Najpogosteje sem izbirala primere, ki sem jih uvrstila v nekatere antologije. Pri preučevanju gradiva sem se še posebej ukvarjala z žanrskimi in klasifikacijskimi vprašanji ljudskih lirskih pesmi. Pri praktični in teoretični obravnavi sta se navedeni zbirki uspešno dopolnjevali. V pričujočem delu opisujem ti zbirki in poskušam opozoriti na tista teoretična in metodološka vprašanja, ki iz njiju izvirajo in so še danes pomembna.

Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena

Hrvaška akademija znanosti in umetnosti (prej JAZU), 1896 do danes

Zanimanje za preučevanje ljudskega življenja se je pričelo v 19. stoletju in se je razširilo in intenziviralo z razvojem romantičnega gibanja. Uporaba pojma »ljudstvo« je bilo v 19. stoletju povezano z doživljanjem ljudstva kot monolitne skupine, ki jo sestavljajo nižji družbeni sloji. Ljudstvo je bilo po tovrstnih razlagah neciviliziran družbeni element, sestavljen iz nepismenih in polpismenih vaških skupnosti. Ljudstvo je tista družbena skupina, ki se negativno opredeljuje do izobraženskega sloja. Veliko folkloristov še danes preučuje vaške skupnosti, da bi opisali kmeta v celoti, ne da bi se omejili na nekatere ljudskoslovstvene žanre ali običaje (primer: Dundes 1980 a, 1–2). Raziskovanje je potekalo iz razvojne perspektive, raziskovalci so nenehno iskali »praobliko« določenega pojava, bodisi jezikovnega ali obrednega. Preučevali so postopnost nekega pojava, ki se razvija v času. Taka devolucionistična folkloristika je izhajala iz teze, da je najstarejša verzija nekega pojava hkrati tudi najbolj popolna, najboljša, misleč da najstarejša oblika skriva dokončni pomen in vlogo določenega folklornege pojava (Dundes 1975, 17–18). Taka metoda je zanemarjala tako jezikovno kot družbeno okolje predmeta raziskave, saj se je osredotočala na predmet zaradi predmeta samega in se pri tem izčrpavala v nedoslednih in neplodnih klasifikacijah, ali pa se je izgubljala v neskončnih seznamih folklornih enot, ki so bile izločene iz konteksta. Osnovno pravilo t.i. »zbirateljske« metode je bilo prav devolucionistično pojmovanje kulture: pravo balado, pravi običaj ali verovanje je bilo mogoče najti le v preteklosti (primer: Frykman 1990, 54). Metoda temelji na prepričanju, da se s spremljanjem razvoja neke jezikovne oblike ali nekega običaja da odkriti enoten, izviren in stalen pomen pojava. S tem prepričanjem je logično povezana še ideja o gradivu kot o zapisih trdnih dejstev, katerih vrednost je premosorazmerna s starostjo zapisa.

V takšnem ozračju je vzklikl Zbornik (ZNŽO). To je zbirka etnografskih zapisov o ljudskem življenju. Zanj je **Antun Radić** sestavil *Osnovo za zbiranje in preučevanje gradiva o ljudskem življenju (1897 1, 1929 2)*. Radić je izdelal tudi metodologijo. Po *Osnovi* je najpomembnejša naloga zbiranje gradiva. Še več, *Osnova* je natančna predloga, po kateri naj bi se gradivo zapisovalo. Vendar je Radić menil, da zgolj zbiranje gradiva ni znanost. Če stroka, ki se ukvarja z ljudskim življenjem hoče postati znanost, mora zbrano gradivo metodično obdelati in klasificirati. Radićeva metoda je temeljila na dihotomiji »gosposke in ljudske kulture«. V tej dihotomiji lahko vidimo Radićev politični in metodološki osnutek. Njegov politični vidik sheme se pokaže v atribuciji teh dveh kultur. Gosposka kultura je tuja in njo so višji sloji prevzeli od civilizacijsko naprednejših narodov. Ljudska kultura pa je avtentična, ni okužena s tujimi vplivi in v njej se kaže izvirni in pravi ljudski duh. Radiću je bila dihotomija metodološko potrebna, saj je moral opredeliti pojma ljudstvo in ljudska kultura. Ljudsko kulturo je opredelil negativno glede na gos-

posko oz. visoko: ljudsko je tisto, kar ni gosposko, torej tisto, kar ni tuje. To je temelj na katerem je Radić skoval pozitivistični model. Njegova vloga je, da z mrežo dejstev (ti na koncu vendarle ostanejo nepovezani, ker niso postavljeni v smiselne odnose, ampak so se preprosto zapisovali po Radićevo predlogi) pokrije celotno življenje ljudstva, ki vključuje tudi človekovo naravno okolje.

Prva naloga je bila zbrati gradivo, druga pa, da se le-to znanstveno obdela. Pri zbiranju gradiva je Radić poudarjal, da je še posebej treba paziti, da »bo vse zapisano tako kot pripoveduje ljudstvo« (Osnova, 73). Nič se ne sme popravljati. »Mojstrstvo in spretnost zbiralca se bo videla prav v tem, če bo uspel vse zapisati tako kot ljudstvo pripoveduje, govori, razlaga. Kaj drugega se od zbiralca ne pričakuje« (Osnova, 73–74). Na koncu Osnove Radić zahteva, da je razvrstitev gradiva prva naloga zbiralca:

»Potrebno je raziskati motive običajev, plesov, melodij, pripovedk itd. To kar je v Osnovi je samo neblogljen poskus. Ne mislimo, da se narodopisje razvija s študijami, ki po eni strani jemljejo, kar razgrajujejo, iz tega pa gradijo novo. Ne vidimo smisla, komu bi služila n. pr. študija »Bolha v ljudski poeziji«, v kateri bi se naštel vsa mesta, kjer se omenja bolha in bi iz tega naredili študijo. Takšen popravek je mehanično brezdelje...«

Pri iskanju izvora določenih pojavov ljudske duše je Radić menil, da je potrebno iti »po primerjalnih poteh, a le tu in tam po psiholoških ali apriorističnih. Tu že nastopi svoboda preučevanja, v katero se ne sme vtikati. To je poudarjeno zato, ker s študijami, ki niso nič drugega kot slaba parafraza gradiva samega (včasih brez vsakršne klasifikacije) z nekoliko subjektivnimi in z ničemer dokazanimi mislimi nič ne pripomoremo k razumevanju ljudskega življenja.« (Osnova, 85).

Celotna zbirka ZNŽO se opira na Radićevo Osnovo, v kateri je za naš prispevek najbolj zanimiv tisti del »gradiva o ljudskem življenju«, ki vsebinsko ustreza temu, čemur bi danes rekli ustno slovstvo. V Osnovi ni nikjer najti pojmov *ustno* ali *ljudsko slovstvo*. Niti ni prikazano kot posebna celota, čeprav so skoraj vse oblike ustnega slovstva zajete in predstavljene ob življenjskih situacijah, v katerih se pojavljajo.¹ Gledano v celoti tako podrejene oblike ustnega slovstva ne kažejo posredno na umetniško vrednost jezikovnega izraza (v okviru ZNŽO to niti ni bil namen). Oblike ustnega slovstva so se pojavljale skoraj v vseh razdelkih. Različni zbiralci, ki so sledili napotkom iz Osnove so zapisovali pesmi in različna pripovedovanja, povezana z letnimi, življenjskimi in vsakodnevnimi delovnimi običaji, pa zarotitve za in proti dežju, verovanja, zagovore, povesti in družabne pesmi, ob varovanju mrličev in ob različnih zabavah. »Od smrti k zabavi,« pravi Radić v Osnovi in nadaljuje: »Takšni so ljudje« (Osnova, 60).

Ob različnih otroških in mladeniških igrah, ob plesu, muziciranju in petju se vrstijo še podatki o tem, kaj se je kje pelo ali pripovedovalo. Zapisani so pregovori in reki v različnih situacijah. Radić izrecno zahteva, da se »razvrstijo« po Osnovi »tja kamor sodijo«. (Osnova, 85). Zaradi tega je gradivo iz ZNŽO zelo zanimiv vir za preučevanje pregovorov in drugih t.i. kratkih oblik oz. slovstvenih modelov², ki se vedno udejanjajo v nekem kontekstu, kot temu pravimo danes.

¹ Duhovno kulturo je Radić razdelil na tri poglavja z naslovi: Ljudsko srce, Ljudska duša in Ljudsko znanje. V poglavju Ljudska duša sta razdelka Poezija in Verovanje, ki zajemata vse, kar danes označujemo za pesmi, verske legende in bajke. V Ljudskem znanju so zbrani pregovori in del zgodovinskega izročila, v Ljudskem srcu pa so po odlomkih Običaji in Zabave in spet del pesmi in gradivo, ki se nanaša na ljudsko gledališče, kot bi rekli danes.

² Poimenovanje je prevzeto po Maji Bošković-Stulli: »Formule, odnosno modeli formativnih izraza i kompozicije – od stalnih epiteta kao najmanjih jedinica pa do velikih kompozicijskih struktura – čine podlogu prostorom i vremenskom prenošenju usmene književnosti, transmisiji njezinih oblika.« (Bosković-Stulli 1978, 37). Isti pojem je uporabil še V. Endstrasser v študiji Poslovice u kontekstu, Narodna umjetnost 28, str. 159 – 190, Zagreb 1991.

S tem citiranjem sem želela prikazati pomen in modernost Radićevih zahtev, ki so zelo blizu – v mnogočem tudi enaki – zahtevam modernih etnoloških in folklorističnih metod. Rečeno je bilo, da je Radić vztrajal, da zbiranje gradiva še ni znanost in da je treba gradivo znanstveno obdelati. Vendar nam ni dal konkretnih, vsebinskih in metodoloških napotkov, ostal je le njegov priročnik za zbiranje gradiva, čeprav je teoretično predvidel tri metodološke ravnine: zbiranje, klasifikacijo in znanstveno obdelavo.

Zborniki so v glavnem uresničili le prvi Radićev cilj – zbiranje gradiva, saj so bili procesi zbiranja in klasificiranja identični. Preden se lotimo zbiranja gradiva, je treba imeti izdelan klasifikacijski sistem, v katerega shranjujemo gradivo. Zato je zbiranje po Radiću hkrati že klasifikacija, postopek sam pa je identičen znanstveni obdelavi, saj naj bi skupek različnih dejstev že sam po sebi tvoril celotno podobo. Celote so določene pokrajine, za katere zapisujemo podatke o klimi, sestavi tal, o jeziku in o običajih – pač o vsem, kar se da opaziti.

Osnovo sestavljajo trije razdelki. Prvi je še razdeljen na tri poglavja, a v njem so zapisane le »stvari, ki omogočajo razumevanje ljudskega življenja in mišljenja« (Radić 1929, 15). Od drugih se razlikujejo po tem, da jih »niso ustvarile človeške roke niti človeška pamet, ampak so take po naravi.« (n.pr. kraji in mesta, gore in vode, človekova telesna zgradba) (isto, 15). Zanimivo je, da v ta del sodijo jezikovna vprašanja, pri čemer je glavna naloga ljudsko govorico »natančno zapisovati«. Drugi razdelek opisuje »vse kar ustvari človek s svojimi rokami in prideluje, od česar tudi živi« (n.pr. hrana, nakit, obleka, obutev) (isto, 21).

»Iz odgovorov na vprašanja prvega razdelka lahko zremo, kje ljudstvo živi, kaj je okrog njega in kaj mu škodi ali koristi... Iz odgovorov na vprašanja drugega razdelka se lahko prepričamo kaj ljudstvu daje narava in kako te dobrine uporablja. Toda tako ne spoznamo celega človeka, ker še nismo spoznali njegove duše. Pogled v dušo je zbiralčeva naloga v tretjem razdelku. Srce, duša in človekova pamet se resnično spoznajo šele po tem, kakšen je človek do drugih ljudi, kaj si želi, o čem razmišlja v najskrivnejših globinah svoje duše, kaj misli o tem svetu in o življenju« (isto, 35)

Tretji razdelek zajema življenje na splošno – privatno in javno pravo, običaje in poezijo, v katero sodijo pripovedke, zgodbe, zagovori, bajke, razne modrosti, kot so pregovori, misli o svetu in življenju.

Drugi razdelek Osnove vsebuje teme, ki jih običajno uvrščamo v t.i. gmotno kulturo, v tretjem pa so zajeti pojavi iz t.i. družbene in duhovne kulture (prim. Muraj 1989, 16).

Del jezika, ki mu pravimo modeli formulnih izrazov, je v Osnovi (prav tako v Zborniku) obdelan v prvem oddelku, ki se ukvarja z ljudsko govorico. Radić pojmuje jezik kot naravno danost. Uvršča ga v oddelek, kjer stvari »niso ustvarile človeške roke niti človeško obnašanje ali razum, ampak so dane od narave« (Radić 1929, 15). Modeli formulnih izrazov so zastopani v tretjem razdelku, kjer gre za »pogled v ljudsko dušo«. Tam so žanrsko klasificirani. V razdelku »Poezija« najdemo žanre kot so pripovedka, bajka, zagovori, uganke in še v razdelku »Izkušnja, znanje, modrost«, kjer najdemo pregovore.

Velik del lirskih pesmi in modelov formulnih izrazov so dostikrat služili zbiralcem in avtorjem člankov v Zborniku kot jezikovno pomagalo v zameno za strokovni jezik, torej kot znak, s katerim so označevali določene segmente ljudskega življenja. Funkcija posameznih pesmi in formulnih izrazov v Zborniku je dvojna. Po eni strani gre za gradivo, po drugi pa za jezikovno sredstvo, s katerim se gradivo (n.pr. javno pravo) opisuje.

Golo zapisovanje in nizanje pesmi ali jezikovnih obrazcev je značilno za zbirateljsko metodo, kakršno pogosto najdemo v etnografskem zapisu. Takšen zapis je pomanjkljiv, ker nič ne pove o pomenu zapisanega jezikovnega gradiva, saj prihaja do pomenskih

prenosov le v kontekstualnem okolju. Kontekst pa je v etnografskem zapisu zanemaren. To, kar lahko razberemo iz znaka zunaj konteksta, je njegov semantični potencial – možnost, da nekaj pomeni. Le znotraj konteksta je mogoče izbrati določeno pomensko različico. Relativno istopomenske diskurze izluščimo le iz konteksta. Vendar pa so nekateri zbiralci ob pesmih in izrekih opisovali še situacijo, v kateri so besede živele. Situacija pojasnjuje splošni pomen pesmi ali izreka, vendar diskurz ne more biti celota, v kateri se udejanja njen konkretni pomen. Manjka situacija interakcije. Tako lahko razumemo npr. pojasnilo o kazenskem pravu, ki s pregovori kaže odnos skupnosti do kršiteljev norm (npr. Ivanišević 1987, 411–412), odnos skupnosti do praznovanj, ki odsevajo tudi gospodarske vidike vsakdanjosti (Ivanišević 1987, 434). Namesto strokovnega jezika zbiralec uporablja n.pr. pregovore, s čimer želi kar najbolj natančno opisati obredno pravo ali nekatere druge ljudske običaje.

Vendar pa takemu načinu zapisovanja rekov manjka govorna celota. V njej se uresničuje jezikovna oblika. Manjka kontekst, na čigar osnovi izbiramo določeno pomensko različico, manjka zapis o resnični aktualizaciji jezikovne oblike v določeni pripovedi. Vendar pa je tudi takšno zapisovanje boljše od zgolj nizanja jezikovnih sintagem. Kljub pomanjkljivosti metode, tovrstnih zbirk ne bi smeli zavreči, saj predstavljajo plodna tla, na katerih lahko križamo dejstva in tako ustvarjamo kontekste, iz katerih lahko določamo stvarne pomene.

Tako je tudi s pesmimi. Pomembno je poudariti »življenje« ljudskega pesništva v ZNŽO. Ljudsko pesništvo je, posebej lirsko, pogosto povezano z običaji. V ZNŽO je zbranih več sto pesmi, ki so vključene v opise običajev in človekovih dejanj. Ko sem se pred leti lotila zbiranja in klasifikacije pesemskega gradiva iz Zbornikov, sem »odkrila« okrog tri tisoč primerov³.

Dobili smo pesmi, obenem pa še podatke o njihovi funkciji pri posameznem običaju, torej tudi podatke o kontekstu, kar je redkost, ko gre za starejše zapise našega ljudskega pesništva. Obogateni še s kontekstualno dimenzijo so ti primeri resnično dragoceno gradivo sodobnim raziskovalcem ljudskega slovstva.

Upoštevajoč zahteve, domneve in predsodke Osnove in osebni pristop različnih zapisovalcev, lahko Radičevi Osnovi in člankom v ZNŽO danes priznamo kompleksen pristop in močan, pozitivistično usmerjen raziskovalni sistem. Vendar nas nekateri današnji raziskovalci (Vodopija 1976, Rihtman-Avguštin 1984, Lozica 1986, Muraj 1989, Endstrasser 1991) opozarjajo na Radičevo »odstopanje od metodološke čistosti« in od metodologije same, ki je »načrt ljudskega življenja, kakršno bi moralo biti in kakršnega si je Radič želel« (Rihtman-Avguštin 84, 71). M. Vodopija (1976) očita Radičevemu postopku vprašljivost izbirnih kriterijev dejstev. Ob tem citira Levi-Straussovo misel o prepričanju nekaterih znanstvenikov, da že dejstva vsebujejo odgovor, pri čemer se nihče ne vpraša, kaj pravzaprav dejstva so, in katera so pomembna. Vodopija relativizira Radičevo Osnovo kot neproblematični učbenik, Zbornike pa kot zbirke osnovnih podatkov. Radičev binarni model gosposka-ljudstvo je po Vodopiji precej prispeval k mitologizaciji izvornosti.

Takšna kritika je točna in upravičena, v kolikor išče sodobnejši in adekvatnejši prijem za današnje etnološke in folkloristične raziskave. Ivan Lozica pa opozarja, da se lahko in da se moramo izogniti Radičevim predsodkom in njegovemu pogledu na svet, »se moramo zavedati, da Osnovo ne moremo zamenjati z eksaktno in objektivno metodologijo, ki ne bi vsebovala naših lastnih pogledov« (Lozica 86, 32).

³ Ti izpiski so shranjeni v Institutu za etnologijo i folkloristiku v Zagrebu. Pesmi so klasificirane po koledarskih, življenjskih in delovnih šegah, tako kot so bile že objavljene v Zborniku in zapisane po vprašalnikih iz Osnove. Taka kartoteka je zelo praktična in izkazalo se je, da je upravičeno razdeliti ljudsko lirsko pesništvo iz ZNŽO na tak način.

Osnovi se ne smemo odreči, ker bi se s tem odrekli razumevanju, vrednotenju in pojasnilom, ki predstavljajo most med sedanjostjo in našim videnjem preteklosti.

Kaj nam danes govorijo podatki iz Zbornika, ki je nastal na temelju Osnove? Ali nam lahko pomagajo pri razlaganju in razumevanju n.pr. ustnega slovstva ali pri ugotavljanju smisla in pomena folklorne na splošno? Pregled gradiva v Zborniku in popolnejša primerjava sodobnega stanja folklorne na Hrvaškem s podatki iz Zbornika nam danes kaže, da so v zamotani strukturi slovestvenofolklorne oblike podatki v Zborniku največkrat predpogoj našim današnjim interpretacijam in so izhodišče za nova raziskovanja.

Zaradi primerjave opozarjam še na drugo oporišče hrvaške folkloristike, na Hrvaške ljudske pesmi I – X, ki jih je izdala Matica hrvaška v Zagrebu.

Hrvatske narodne pjesme I – X, Matica hrvatska, Zagreb 1896–1942

Med prve organizirane pobude za zbiranje folklorne gradiva, predvsem pesemskega, vsekakor sodi pobuda hrvaške Matice.

Do Matičinega poziva za zbiranje hrvaških ljudskih pesmi (Poziv za sabiranje hrvatskih narodnih pjesama), ki je bil objavljen novembra 1877, je prišlo zato, ker so na Matico začeli prihajati rokopisi zbranih ljudskih pesmi, in Matica je v slabih dveh letih dobila večje število ljudskih pesmi. To izredno zanimanje in splošna akcija sta spodbudili Matico k izdaji navodil za zbiranje ljudskih pesmi⁴.

1. Prvo in najvažnejše pravilo je, naj se pesmi zapisujejo natančno, tako kot jih poje pevec. Pri tem je nujno: a) da pevec pesmi ne recitira, ker redkokateri zna pesem povedati v celoti in točno, če je ne poje; b) če se zbiratelju zazdi, da je pevec storil napako, naj ga ne sprašuje »Ali ni mogoče to tako?«, ker bo pevec največkrat zbiratelju pritrdil, čeprav tudi napačno. Naj mu pevec raje še enkrat zapoje.

2. Nove ženske pesmi so redke, največ jih je starih, veliko je prastarih. Kolikor starejše so, bolj so nejasne in manj popolne. Pevca ne moti, če jih ne razume, toda zbiratelj naj jih poskuša osmisлити. V nasprotnem primeru si zbiralci mnogokrat izmislijo dodatek in tako popolnoma pokvarijo pesem. Spet naj velja le načelo, kako je pel pevec.

3. Pesem se z ustnim izročilom širi in bogati, marsikaj pa odpade. Zbiratelja naj ne moti, če je pesem krajša od tiste, ki jo je že slišal kje drugje ali jo kje prebral. Četudi je malo drugačna, naj jo zapiše. Zbiratelj pa bo naletel tudi na takšnega pevca, ki zna le nekaj delov pesmi. Česar ne zna, bo povezal in dopolnil s svojimi besedami. Zbiratelj naj zapiše tudi tako pesem.

4. Pesmi, posebno junaške, po navadi večkrat spremlja še kakšna zgodba, zato naj zbiratelj vedno po takšni zgodbi povpraša.

Imamo ženske pesmi, ki se pojejo le ob določenih običajih. To naj bo omenjeno ob vsaki pesmi.

5. Prosimo zbiratelje, naj nikoli ne pozabijo zapisati, kje so pesem zapisali in kdo jo je pel. Če nek pevec zapoje več pesmi, naj se nekaj napiše tudi o njegovem življenju. Večkrat slišimo: »Tam v neki vasi živita neka babica ali ded, ki znata veliko pesmi«. Naj ju zbiratelj poimenujejo, mogoče bo komu drugemu uspelo priti do njiju.«

Matični uredniki niso uspeli obdelati, kaj šele objaviti vsega nabranega gradiva, toda njihova zasluga je, da so uspeli ohraniti vse rokopise ljudskih pesmi in tako je še danes možno njihovo preučevanje. K akciji, ki je trajala petnajst let, je Matica pritegnila večje

⁴ Glej Hrvatske narodne pjesme, I. deo, junačke pjesme. Knjiga prva, Zagreb 1896, str. XI–XII.

število sodelavcev iz raznih krajev Hrvaške in zbrala njihove prispevke v 197 zbirkah izjemne vrednosti. Iz teh zbirk je Matici uspelo pripraviti in objaviti (od 1896–1942) deset zvezkov danes že klasične zbirke hrvaških ljudskih pesmi. Pesemsko gradivo antologijske vrednosti je brez nujnega konteksta, pesmi v zbirki »živijo« le kot pisna književnost. Ko sem brala predgovore, sem na dveh mestih naletela⁵ na neposredno opozorilo na obredni sklop, ki opozarja zbiratelje, naj ne pozabijo zapisati podatkov o običajih, kadar se z njimi srečajo. Toda v zbirki je tovrstnih podatkov zelo malo.

Imamo torej dva korpusa gradiva ustnega slovstva, še posebej pesmi, ki sta začela izhajati istočasno l. 1896 in ki nam kažeta dva načina življenja ustnega slovstva. Najprej gre za zapise pesmi v Maticinih zbirki, ki predstavljajo izjemno uspele literarne stvaritve. Nasprotje pa je ZNŽO s folklornim gradivom (prav tako zapisanim), ki je prikazano v svoji funkciji, torej kot del opisov običajev in obredij. Zakaj v Maticinih knjigah ni zaslediti zvez pesmi z njihovim obrednim kompleksom, je vprašanje, ki zanima sodobno folkloristiko. Mislim, da je to posledica dveh uredniških stališč: na eni strani namen Maticice, da ustnemu slovstvu zagotovi status književnosti (v čemer je uspela), na drugi strani pa namera ZNŽO, da prikaže predvsem tradicionalno življenje ljudi, v katerem so tako pesmi kot druge folklorne oblike le del tega življenja. Zato mogoče ni slučaj, da sta obe ediciji začeli izhajati 1896. leta⁶.

Nov instrumentarij na stari podlagi

Danes, sto let po izidu prvih knjig navedenih zbirk, je razvidna pot hrvaške folkloristike, ki jo je veda prehodila, in pri tem menjavala odnos do predmeta svojega raziskovanja: od etnografskega pozitivizma, mitologije, izvornosti, preko strukturalizma in vedenja o besedilu iz 60-tih let, tekture in konteksta, vedenja o performanci iz 70-tih (torej o izvedbi in o dogodku, ki je v središču pozornosti) in o komunikacijski verigi, do 80-tih in 90-tih let, ko se težišče premakne na vsakodnevne pripovedi, na moderna urbana okolja, na biografije, avtobiografije, spomine in dnevnike. Zgodovina oz. tradicija postaneta ponovno pomembni temi. Hrvaška folkloristika raziskuje folkloro v zgodovinskem procesu.

Teoretična, še posebej genealoška vprašanja folkloristike so močno povezana s tradicijo in so specifična v vsakem okolju. Treba je opozoriti še na dvojno rabo pojma tradicija. S pojmom ustna tradicija označujemo (I. Lozica 1990, 40–41) konvencije ustnega slovstva kot skupek pravil, ki izhajajo iz karakteristik ustno-slovstvenih žanrov. Gre za poetiko ustnega slovstva, ki po Lozici lahko funkcionira kot umišljeni proti uresničenemu redu konkretnih izvedb (Levi-Straussova terminologija). Ustno tradicijo razumemo še kot izvajalske sledi v času, torej kot »komunikacijsko verigo« (glej Čistov 1975, Bošković-Stulli 1978). Prav to stališče zagovarja Lozica, pri čemer tradicijo omejuje na pomen »po katerem ustno slovstvo vključuje vse ustno-slovstvene izvedbe, medtem ko ustna tradicija vključuje še neslovstvene izpeljave« (isto). Taka razmišljanja in načela so prisotna tudi v tem članku.

⁵ Imamo ženske pesmi, ki se pojo le ob nekaterih običajih. Naj bo tako tudi navedeno- (HNP I, 1896, str. XI–XII). »Z deseto knjigo Maticinih HNP je zaključena do sedaj največja izdaja ljudskih pesmi, ki so izšle na področju hrvaškega in srbskega naroda. V teh knjigah oz. v njenih zvezkih pozornost ni namenjena obrednim pesmim, vendar so izbrani najpomembnejši primeri v umetniškem in znanstvenem pogledu. Strokovnjaki jih bodo lahko našli« (HNP X, 1942, str. 6–7).

⁶ Vse svoje rokopisne zbirke je Matica dala v hrambo Hrvaški akademiji znanosti in umetnosti (prej JAZU) v Zagrebu oz. njenemu Etnološkemu zavodu. Pesmi so tu še danes. Gre za dragoceno gradivo, ki je danes izredno zanimivo za preučevanje. 160 zbirk je bilo prepisanih za potrebe Instituta za narodno umjetnost – današnjega Instituta za etnologiju i folkloristiku v Zagrebu.

Literarna znanost je pri preizkušanju lastnih teorij in metod razvila »nov inštrumentarij«. Razvila je stilno kritiko, izhajajočo iz stilističnega koncepta. Iz ukvarjanja s komunikacijskimi problemi se je razvil strukturalizem. Zanimanje za literarne oblike pa je rodilo genealogijo kot samostojno literarno-teoretično disciplino. Tudi raziskave ustnega slovstva in njegovih oblik so sledile novim teoretičnim spoznavam, vendar so vedno izhajale iz hrvaškega gradiva in se dopolnjevale z rezultati teoretičnih refleksij hrvaške folkloristike. Od primerjav so se nato raziskave širile do splošnejših ugotovitev. Še enkrat poudarjam, da so bila pogosto edina oporišča prav v omenjenih zbirkah ZNŽO in HNP.

V zadnjem desetletju našega stoletja prevladuje pojem interdisciplinarnosti. Folkloristične raziskave želijo biti interdisciplinarne, saj s tem omogočijo najpopolnejši opis oblik ustnega slovstva (npr. pesmi) kot folklornega dejstva, ki je inspiracija tudi umetni književnosti/poeziji. Obenem so raziskave pomembne za preučevanje zgodovinskih, nacionalnih in kulturnih procesov. Hrvaški znanstveniki so se s svojimi raziskavami usmerili v interdisciplinarnost, kar se vidi v folkloristiki sami in v njenem odnosu do literarne znanosti.

Iz korpusa ljudskih lirskih pesmi, ki sem jih izbrala iz ZNŽO in HNP bi ob koncu rada predstavila še novejša mednarodna razumevanja ljudske pesmi kot péte pesmi. Ljudska pesem je torej večpomenska komunikacija, ki vsebuje elemente plesa, glasbe in govora in ima določeno vlogo v družbeni organizaciji, v obredni praksi in v čustveni komunikaciji. Vsi elementi petja, povezani v enotno sporočilo so vsestransko prepleteni in tvorijo enovito celoto. Da bi jo lahko v celoti razumeli, moramo biti pozorni na dve ravni pesmi in zato morajo folklorne raziskave vključevati različne discipline oz. hkratne obravnave iz različnih zornih kotov⁷.

Tim. nova folkloristika razume folkloro v okviru performansa kot izvedbo v družbenem kontekstu. Za enak način gre še pri analizi žanrov. Že prej so se pojavljali namigi o pomenu performansa za oznako žanra. Hermann Bausinger govori n.p.r. o ustnih oblikah s stališča izročila kot o oblikah izvedbe oz. interpretacije. Vsaki obliki (posebno enostavni) ustreza določen način izvedbe, s katero je treba zadovoljiti poslušalčeva pričakovanja (Bausinger, 1968, 59). V svoji knjigi *Formen der »Volks poesie«* (1968) je Bausinger razdelil ustno slovstvo na obrazce (formule)⁸ in oblike (forme). Taka razdelitev prinaša v klasifikacijo ustnega slovstva dve vrsti, ki nista prevzeti iz razvrstitve umetne književnosti. Kratke oblike ustnega slovstva pojmuje kot besedne obrazce in besedne igre, medtem ko »daljše« oblike delimo na pripovedne, odrske ter glasbene oblike. Celotno ljudsko pesništvo po Bausingerju uvrščamo k glasbenim oblikam, zaradi načina prenosa. V poglavju o pesmih Bausinger še natančneje govori o njihovi razvrstitvi. Po njem obstajajo glasbeni obrazci v vseh zvrsteh poezije: ti so v klišejih ozko funkcionalni, v scenski poeziji pa glasbena pahljača zajema vse od recitativov do operet. Pri nekaterih drugih skupinah je glasbeni okvir vključen že v samo pesemsko zgradbo. To velja za velik del pesmi, ki so povezane s plesom in z glasbo ter za ritmizirane oblike (npr. za šaljivke).

Bausinger sodi, da moramo petje upoštevati že pri besedilni ravni. Ko govorimo o ljudski liriki, je treba vedeti, da je večinoma péta. Razlikovanje epsko-lirsko v okviru petih pesmi (dramsko je redkeje omenjeno), zahteva možnost delitve, ki jo večina zbirk tudi upošteva (Bausinger navaja primer Rohrich-Brednichove zbirke *Deutsche Volkslieder. Texte und Melodien, I in II, 1965–1967*). Težko je potegniti točne meje, saj balade npr.

⁷ Takšen način je bil uresničen v kontometrijskem projektu na Kolumbijski univerzi, ki ga je vodil Alan Lomax od leta 1961 do 1966.

⁸ O različnem razumevanju formul v ustnem slovstvu glej še Bošković-Stulli, 1978, str. 29–40.

pogosto opisujejo lirski občutja, poleg tega so še pripovedne pa tudi dramatične. Pri ljudski liriki moramo biti vedno pozorni na njeno uporabo. Vsako pesem lahko določimo znotraj različnih kategorij. Bausingerjev primer: neka pesem je lahko pripovedna, posvetna, zgodovinska, vojna, vojaška ali pa je marš, pač glede na to, kakšno obliko ima glede na različne perspektive in kriterije, ki sami v sebi niso dosledni. Lirskih pesmi torej ne moremo kar enostavno razvrščati in določati po vsebini, funkciji in po izvoru.

Paul Zumthor⁹, znani strokovnjak za srednji vek, raziskuje v svoji knjigi *Introduction a la poésie orale* (1983) značilnosti ljudskega pesništva. To je redka knjiga v francoščini, ki obravnava ljudsko pesništvo v celoti, od elementarnih pesmi in epejev do sodobnega šansona, bluz in afriških pesmi. Posveča se tistim značilnostim ljudskega pesništva, ki predstavljajo človekov glas, naj si gre za poustvarjalca ali za okoliščine v družbeni funkciji, ki ljudsko pesem loči od umetne/pisne in jo bolj približuje gledališču kakor visoki literaturi. V pričujoči knjigi se Zumthor med drugim ukvarja še z oblikovnimi ravninami (poglavje *Oblike in žanri*). Oblika po njegovem ni shema, ampak je podrejanje, je pravilo, ki pa se nikoli ne more ponovno uresničiti. Oblika je čisti ritem oz. »pomnenje spreminjajočega se pomena.« Zumthor loči v pesniškem delu semantične, sintaktične, pragmatične in govorne elemente. Ne govori o »tému«, ker ima le-ta minimalni pomen za umetniško specifikko, saj tema ne prehaja horizontalno preko vseh vrst diskurzov in vedenja o njih. Avtor se kritično dotakne razdelitve gradiva v delih Röhrich-Brednicha in Conrada Laforte (1976, 4–8), kjer so in se istočasno pomešano obravnavajo zgodovinske, družbene in glasbeno-ritmične značilnosti pesmi. Opozarja na nekatere sodobne avtorje, ki kažejo izrazit etnološki interes (npr. Bausinger), nekateri drugi pa se omejujejo le na del gradiva (npr. folklorist C. Laforte, ki se ukvarja le s Quibeškim ljudskim pesništvom). Zumthor končuje z mislijo, da nobeden od kriterijev ni univerzalen in zadovoljujoč. Vsak problematizira le hierarhijo elementov različnih ravni analize. Razlike nastajajo zaradi različne uporabe terminologije, s katero ne moremo poimenovati tistega, kar je vsakemu jeziku prirojeno. Zato Zumthor meni, da je potrebno biti pozoren na razlike v diskurzih (sakralno – profano, lirsko – pripovedno, lirsko – gnomično, pripovedno – dramatsko) in na razlike v dolžini besedil. Še bolj pomembno pa je ločevanje lingvističnega (proza – poezija) in nelingvističnega konteksta (gestikulacija – petje – govorjenje).

Sodobna folkloristika vključuje interdisciplinarnost. Potreba po njej izhaja iz zapletenosti ljudskih lirskih pesmi in iz večplastnosti petja kot kulturnega dejanja, obnašanja in načina komunikacije. Raziskovanje izraznega stila oz. njegovega pojavljanja v pesmi je del raziskovanj umetnostnih povezav z drugimi kulturnimi elementi kot so zveza, odvisnost in derivacija. Ti elementi združujejo različne poglede na človeški obstoj in miselnost. Preučevanje izraznega stila – torej pesmi in petja kot vedenja – zahteva opazovanje petja glede na druge vedenjske vzorce (komunikativnost, izraznost, evokativnost in ustvarjalnost). Zato je tako raziskovanje nujno interdisciplinarno, še bolj multidisciplinarno.

Resno se je treba ukvarjati z odnosom med besedilom in melodijo, oz. s pesmijo v kontekstu ustne tradicije na vseh točkah njenega zgodovinskega obstajanja. Jasno je, da ne moremo péte ljudske pesmi – melodije in besedila – preučevati le z metodami, ki nastajajo pri analizah glasbene in pesniške ustvarjalnosti. Folkloristično analizo morajo dopolnjevati elementi, ki bodo poudarili ne le glasbeno ali verzifikatorsko, ampak tudi ustno naravo folklornih besedil.

⁹ Paul Zumthor, *Introduction a la poésie orale*. Éditions du Seuil, Paris 1983, poglavje *Formes et genres*, str. 79–102.

Obstajanje ustnih oblik ljudskega slovstva nas opozarja, da raziskovanje pesništva ne izhaja le iz metaforične primerjave folklorne z jezikom in iz njunega medsebojnega odnosa glede na jezikovne pojme (sintagma, leksika, sintaksa), ampak je pri raziskavah treba upoštevati mehanizme nastajanja, funkcioniranja in razvoja. Skratka, elemente moramo primerjati z vsemi naravnimi jeziki. Ko folkloro uvrščamo med naravne jezike, ne mislimo na besedno, ampak na glasbeno sestavino pesmi in na ritmično soodvisnost besedilnih in glasbenih sestavin.

Na kratko sem predstavila sodobne pristope k genealoškim problemom lirskih pesmi, pri čemer sem upoštevala njihove izvajalske posebnosti in sem s tem poskusila izdelati nekakšno razdelitev oz. določitev žanrskih posebnosti. To mi je bila spodbuda in utemeljitev za lastna izhodišča pri raziskovanju enakih vprašanj. Vidimo, da problemi, s katerimi so se srečevali vsi navedeni avtorji, izhajajo iz želje ustvariti enoten teoretičen sistem. Vendar se izhodišča od avtorja do avtorja razlikujejo. Ta so bodisi filološka, etnološka ali muzikološka. Vsi ugotavljajo, da gre za zapleteno gradivo, ki ga je treba obravnavati interdisciplinarno. Na koncu pa se vendar vsi odločijo za svojo pot. S tem pa smo dobili celo vrsto zanimivih in vzporednih prijemov, a ne interdisciplinarnih.

V zadnjih dvajsetih letih se je zgodila velikanska sprememba v našem razumevanju jezika in književnosti, ki je spremenila tudi naš pogled na ustno slovstvo. Ustno slovstvo vsaj zaradi ene svojih pomembnih sestavin dolguje zunanjo podobo prav jeziku. Stari temelji, s katerimi se je moje delo pričelo, še naprej ostajajo relevantni. Dve zbirki ljudskih pesmi sta temeljili na dveh ravneh: na etnološki (etnografski in folkloristični) in na filološko-literarni. Danes so spremembe v našem razumevanju pogojene z razvojem lingvistike, psihoanalize, etnologije, antropologije in folkloristike. Zato mislim, da je interdisciplinarnost, ki je bila velikokrat omenjena, najvažnejša prav pri raziskovanju folklornih pojavov. Interdisciplinarnost ni možna le z enostavnim razporejanjem specialističnih znanj drugega ob drugem ali proti drugemu, ampak mora biti po R. Barthesu »zavetje lagodne varnosti.« Interdisciplinarnost se najpogosteje prične takrat, ko problematiziramo nauke starejših disciplin. Toda v našem primeru – govorimo o folkloristiki na Hrvaškem – še ni prišlo do resničnega sožitja literarne teorije in folkloristike. Sožitje oz. enotnost etnologije in folkloristike pa bi potrebovalo svojevrstno revizijo teoretičnih problemov. Pri tem ocene in interpretacije starega gradiva ne bi smele pozabiti na dejstvo, da posredujejo med našo sedanostjo in med našim videnjem preteklosti.

Literatura:

- Bausinger Hermann, 1968: *Formen der »Volks poesie«*, E. Schmidt Verlag, Berlin.
- Bošković-Stulli Maja, 1978: »Usmena književnost«, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 1, Liber – Mladost, Zagreb, str. 7–353.
- Brednich R. W. & L. Röhrich, 1965: *Deutsche Volkslieder. Texte und Melodien, zv. I, Erzählende Lieder (Balladen - Schwänke - Legenden)*, Düsseldorf.
- Brednich R. W. & L. Röhrich, 1967: *Deutsche Volkslieder. Texte und Melodien, zv. II, Lieder aus dem Volksleben (Brauch - Arbeit - Leibe - Geselligkeit)*, Düsseldorf.
- Čistov Kiril V., 1975: *Specifika fol'klora v svete teorii informacii, Tipologičeskie issledovanija po fol'kloru*, Nauka, Moskva, str. 26–43.
- Dundes Alan, 1975: »The Devolutionary Premise in Folklor Theory«, v: *Analytic Essays in Folklore*, Mouton, The Hague, Paris, New York, str. 17–28.
- Dundes Alan, 1980: »Who Are The Folk«, v: *Interpreting folklor*, Indiana University Press, Bloomington & London, str. 1–19.

Dundes Alan, 1980: "Texture, Text, and Context", v: *Interpreting Folklore*, Indiana University Press, Bloomington & London, str. 20–33.

V. Endstrasser Vilko, 1991: "Poslovice u kontekstu", *Narodna umjetnost* 28, Zagreb, str. 159–190.

Frykman Jonas, 1990: "What People Do But Seldom Say", *Ethnologia Scandinavica*, Lund, 20, str. 50–62.

Hrvatske narodne pjesme I–X, 1896–1942: Matica hrvatska, Zagreb.

Ivanišević Frano, 1987: *Poljica. Narodni život i običaji*, Književni krug, Split (druga izd.).

Laforte Conrad, 1976: *Poétiques de la chanson traditionnelle française: Classification de la chanson folklorique française*, Québec, Les Presses de l'Université Laval.

Lomax Alan, 1968: *Folk Song Style and Culture, With Contributions by the Cantometrics Staff and With the Editorial Assistance of Edwin E. Ericson*, American Association for the Advancement of Science, Washington, D. C. Publication No. 88.

Lozica Ivan, 1986: "Poklade u ZNŽO i suvremeni karneval u Hrvatskoj", *Narodna umjetnost* 23, Zagreb, str. 32–57.

Lozica Ivan, 1990: "Favorizirani i zanemareni žanrovi u usmenoj tradiciji", *Narodna umjetnost* 27, Zagreb, str. 111–119.

Muraj Aleksandra, 1989: *Živim znači stanujem*, Hrvatsko etnološko društvo (et al.), Zagreb.

Radić Antun, 1897¹, 1929²: *Osnova za sabiranje i proučavanje grade o narodnom životu*, (s.n.) (Tisak nadbiskupske tiskare), Zagreb.

Rihtman-Auguštin Dunja, 1984: *Struktura tradicijskog mišljenja, Školska knjiga*, Zagreb.

Vodopija Milivoj, 1976: "Radićeva 'Osnova' i narodni život danas", *Etnološki pregled*, Beograd, 14, str. 71–74.

Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, 1896: Zagreb.

Zumthor Paul, 1983: *Introduction a la poésie orale*, Éditions du Seuil, Paris.

(Prevedel Marko Terseglav)

Summary

A Hundred Years Long Circle

Two Footings of Croatian Folkloristics

The author points out that the simultaneous publication of the first volumes of *the Anthology for Folk Life and Customs (Zbornik za narodni život i običaje)* and the anthology of Matica hrvatska *Croatian Folk Songs (Hrvatske narodne pjesme I–X)* published in Zagreb in 1886, was also a call to collect and publish, besides ethnological, folkloristic traditional materials. It proved to be a valuable contribution to the study of oral literature, while even today numerous collections represent a starting point to Croatian folkloristics in research and interpretation of oral literature. It is particularly evident in the examples of oral poetry, i.e. those oral literature forms which are most directly immersed into the context of everyday life.

Nowadays, a hundred years after the publication of the first volumes of the collections aforementioned, one can identify several stages Croatian folkloristics has passed through, changing its relation towards the subject of research. The last decade of the 20th century is marked with a term *interdisciplinarity*. Likewise, the research of folklore in Croatia tends to be interdisciplinary in order to enable more complete description of some oral literature form (e.g. poem) as folklore fact which may inspire verbal art/poetry, and which is relevant for the research of historical, national and cultural processes.